

زنان و اصلاح فرهنگ اقتصادی خانواده مسئولیت ها و بایسته ها (با محوریت الگو گیری از حضرت زهرا سلام الله علیها)

چکیده

موضوعی که در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود، نقش زن در اصلاح فرهنگ اقتصادی خانواده است.

مادر خانواده به عنوان شریک زندگی پدر و به لحاظ داشتن بیشترین حضور بین فرزندان و ارتباط با آن‌ها بهتر از هر کس می‌تواند در کیفیت ادب و تربیت و نحوه شکل‌گیری فرهنگ، رفتار اجتماعی و احساسات فرزندان و تشکیل ساختار خانواده موثر باشد و در پی اصلاح رفتار اقتصادی زن، رفتار سایر اعضای خانواده، و در سطحی فراتر بهبود اقتصاد جامعه و پیشرفت و توسعه کشور را به دنبال دارد، به همین دلیل بحث پیرامون این موضوع ضرورت می‌یابد.

هدف از این تحقیق آگاه نمودن زنان به نقش مهم و کلیدی که در زمینه اصلاح فرهنگ اقتصادی خانواده و انتقال این رفتار به سایر افراد خانواده دارند است.

واژگان کلیدی: اقتصاد، مصرف، فرهنگ اقتصادی، مسئولیت اقتصادی خانواده.

طرح بحث

با توجه به جایگاهی که زن در خانواده به عنوان مادر و فردی که در انتقال ارزش‌های اخلاقی به نسل بعد موثر است، می‌تواند در اصلاح فرهنگ اقتصادی نقش بسیار مهمی داشته باشد، و اگر در خانواده‌ای مصرف و استفاده از کالاهای مصرفی توسط مادر مدیریت

نشود اقتصاد خانواده دچار مشکل می‌شود به همین دلیل بحث پیرامون این موضوع ضرورت می‌یابد. بحث پیرامون این موضوع از ارزش بسیاری برخوردار است زیرا زنان می‌توانند با برخورداری از جدیدترین اطلاعات و دانش در رابطه با نقش آنها در مدیریت اقتصادی خانواده و با بهره‌گیری از آن آموزه‌ها و آموزش به دیگر اعضای خانواده و همچنین دقت و نظارت در انجام صحیح آن‌ها می‌تواند روش‌های نوین و بهینه را جانشین باورهای غلط و غیر اقتصادی اعضای خانواده کنند و سطح فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی خانواده را بیش از پیش افزایش دهند.

متأسفانه مقوله مصرف امروزه تحت سیطره نظام سرمایه‌داری شکل گرفته است و هر قدر انتظارات افراد از زندگی بیشتر باشد، رضایت مندی از زندگی کمتر می‌شود. زنان باید با تأسی به سیره عملی حضرت زهرا (سلام الله علیها) تفکر و رفتار اقتصادی خود را اصلاح نمایند و با پرورش نیروهای فعال و مولد در رشد و توسعه اقتصادی بیش از پیش تاثیر بگذارند.

تعریف علم اقتصاد

برای اقتصاد تعاریف متعددی که کمابیش به یکدیگر نزدیک می‌باشند ارائه شده است. که به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌گردد: اقتصاد در لغت عربی به معنای اعتدال و میانه روی است و در اصطلاح به آن قسمت از قواعد و مقررات گفته می‌شود که با مال و ثروت ارتباط دارد. (نوری، اقتصاد اسلامی، ص ۶)

کلمه اقتصاد از واژه ایکونومیک است که از نظر لغوی از دو کلمه یونانی «ایکو» به معنای خانواده و «نومو» به معنای قانون آمده است. (ملکی، مدیریت و برنامه ریزی امور خانواده، ص ۷۸)

علم اقتصاد یکی از علوم اجتماعی است که به بررسی فعالیت‌های فردی و جمعی مربوط به تولید، مبادله و مصرف کالاها و خدمات می‌پردازد. (موسویان، کلیات نظام اقتصادی اسلام، ص ۵۵)

تعریف اقتصاد خانواده

اقتصاد خانواده به معنای چگونگی سامان دهی و مدیریت منابع خانه است. هر خانواده‌ای از منابع متعدد درآمد کسب می‌کند که این درآمد محدود است، یعنی مقدار معینی است و به مقداری که

اراده کند، در اختیارش نیست و در عوض مخارجی دارد که برای انجام آن از درآمدهایش استفاده می‌کند. افراد برای ادامه زندگی به کالاهای زیادی نیاز دارند و باید درآمدش را به مصرف انواع کالاهای مورد نیازش مثل غذا، پوشاک، مسکن، آموزش، بهداشت و تفریح اختصاص دهد. هر چند نیازهای افراد بی‌نهایت است، اما درآمدهای خانواده محدود است و همیشه مقدار محدودی از نیازهایش را می‌تواند برآورده کند.

اصل هنر اقتصاد هم چگونگی تخصیص منابع محدود در دسترس جهت تأمین نیازهای محدود انسان هاست. مدیریت منابع مالی خانواده از مهم‌ترین وظایفی است که اغلب بر عهده زنان مدیر و مدبر است. (ملکی، مدیریت و برنامه‌ریزی امور خانواده، ص ۷)

آیات پیرامون مدیریت اقتصاد خانواده

اسلام هیچ‌گاه انسان‌ها را از مصرف بجا و مناسب و بهره‌برداری منطقی باز نمی‌دارد بلکه به نص صریح قرآن کریم آنها را به استفاده بهینه از نعمات و منابع موجود فرا می‌خواند.

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرُمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ؛ ای اهل ایمان! حرام مکنید چیزهای پاکیزه‌ای را که خدا برای شما حلال نموده و از حدود و احکام خدا - تجاوز نکنید که خدا تجاوزگران را دوست نمی‌دارد. و از هر چیز حلال و پاکیزه‌ای که خدا روزیتان کرده بخورید، و بهره‌بیزید از - مخالفت - با آن خدایی که به او گرویده‌اید.» (سوره مائده، آیات ۸۷ و ۸۸)

خداوند نیز انسان را از خساست در خرج کردن باز می‌دارد و می‌گوید: «وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ بَسْطٍ، فَتَقْعُدَ مَلُودًا مَّحْسُورًا؛ دست خویش بر گردن میند که خست و ورزی و چیزی به کسان ندهی و پر نیز آن را مگشای که هر چه داری ببخشی تا سپس نکوهیده و پشیمان نشینی.» (سوره اسراء، آیه ۲۹)

آنچه را پروردگار عالم در این آیات نکوهش می‌کند تجاوزگری در مصرف است، دین اسلام اجازه نمی‌دهد نعمتی که در اختیار بشر نهاده، متروک و غیر قابل استفاده رها شود و افرادی به بهانه

زهد و قناعت، از استفاده‌های مشروع چشم‌ببندند و به ریاضت و گوشه‌نشینی روی آورند. بنابراین در اسلام ملاک و معیار صحیح مصرف، به کارگیری مواهب الهی با لحاظ شرایط و ضوابط مربوطه و دوری از اسراف و تبذیر با توجه به رعایت حقوق دیگران است. قرآن کریم می‌فرماید: «كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ؛ بخورید از روزی پروردگارتان و شکر او را بجای آورید.» (سوره سبأ، آیه ۱۵)

نعمت‌های جاری الهی چون آب، هوا، انرژی و ... مختص فرد یا افرادی نیست بلکه به طور مشاع در اختیار عموم مردم است و کسی حق ندارد در مصرف زیاده‌روی نماید. به عبارتی دیگر تجاوز از حد میانه و اعتدال را اسراف می‌گویند. این کار بدلیل عواقب و آثار زیانبارش مورد نکوهش قرآن کریم است و در موارد متعددی پروردگار عالم آن را ناپسند شمرده و می‌فرماید: «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا؛ بندگان خاص خدای رحمان آنان هستند که هنگام انفاق (به مسکینان) اسراف نکرده و بخل هم نوزند بلکه احسان آنها در حد میانه و اعتدال باشد.» (سوره فرقان، آیه ۶)

واژه اسراف گاه با تبذیر همراه است و تبذیرکننده به کسی می‌گویند که مالش را به جای استفاده به اندازه، ضایع و خراب نماید. مثلاً به جای خوردن غذا آن را دور بریزد. چنین برخوردهایی با نعمت‌های الهی تقبیح شده و عملی ضد اخلاقی به حساب می‌آید. قرآن کریم می‌فرماید: «رَبِّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا؛ ای رسول ما حقوق خویشاوندان و ارحام خود را ادا کن و فقیران و رهگذران بیچاره را به حق خودشان برسان و هرگز در کارها اسراف روا مدار که مبذران و مسرفان برادر شیطانند و شیطان سخت کفران نعمت پروردگار کرد.» (سوره اسراء، آیات ۲۶، ۲۵)

مسلمانان ادامه حیات در گرو بهره‌برداری و استفاده از امکانات موجود و سرمایه‌های دنیوی است. پروردگار متعال به پیامبر مکرم اسلام می‌گوید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نَفْصَلُ

الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ؛ بگو ای پیامبر چه کسی زینت‌های خدا را که برای بندگان خود آفریده است حرام کرده و از صرف رزق حلال و پاکیزه منع نموده؟ بگو این نعمت‌ها در دنیا برای اهل ایمان است و خالص اینها در آخرت برایشان خواهد بود.» (سوره اعراف، آیه ۳۲)

تلاش در راه به دست آوردن مال از طریق صحیح عبادت پروردگار و مورد رضایت اوست. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ؛ ای مردم از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه تناول کنید و وساوس شیطان را پیروی نکنید.» (سوره بقره، آیه ۱۶۸)

روایات پیامون مدیریت اقتصاد خانواده

امروز اقتصاد جوامع بر پایه اصل تولید، توزیع و مصرف استوار می‌باشد. لکن هدف نهایی در تولید و توزیع همان مصرف است. خداوند در آنچه برای استفاده بشر خلق کرده و هر نعمتی که در اختیارمان نهاده، حقی را مقرر نموده است و شیوه استفاده صحیح از آن را گوشزد کرده است. حضرت علی (علیه السلام) در این رابطه می‌فرماید:

«برای خداوند در هر نعمتی حقی نهفته است پس هر کس آن را ادا نمود نعمتش افزون و هر کس آن را ویران نمود نعمتش زایل می‌شود» (نهج البلاغه، حکمت ۲۴۴)

نتیجه آنکه دو چیز سبب زوال و اضمحلال نعمت است، اول پذیرنده نعمت نتواند حق نعمت را ادا کند و دوم، از آن نعمت بطور صحیح استفاده نکند. بنابراین بر همه، فرض است از نعمت‌ها درست بهره‌برداری کنیم و راه را بر عدم و نابودی آنها ببندیم و با مدیریت صحیح منابع، موجبات رشد و ترقی در تمام زمینه‌های مادی و معنوی را فراهم سازیم. تأمین نیازهای اولیه زندگی و مصرف صحیح نعمت‌های خدادادی امری بدیهی است. مسلمان واقعی در مصرف به صفت میانه‌روی دست می‌یابد که آن نعمتی از جانب پروردگار است. حضرت علی (علیه السلام) فرمودند: هر گاه خداوند خیر بنده‌ای را بخواهد، میانه‌روی (اقتصاد) و حسن تدبیر را به او الهام کرده و از سوء تدبیر و اسراف باز می‌دارد. (حکیمی، الحیاء، باب ۱۱، فصل ۴)

و پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله و سلم) فرمودند: چون خدا خیر بنده‌ای را بخواهد ملاحظه

داشتن در معیشت و مصرف و خلق نیک را روزی ایشان می‌کند. (همان)

اولیاء الهی خط مصرف را حد متعارفی می‌دانند که در آن افراط و تفریطی مشاهده نگردد، نسبت به اهل و عیال سختگیری نشود و آنها در مضیقه قرار نگیرند. حضرت امام رضا (علیه السلام) فرمود: برای مرد سزاوار است که بر عائله‌اش توسعه بخشد تا آرزوی مرگ او را نکنند. (حر عاملی، وسائل الشیعه، ص ۷۴۹)

تدبیر در زندگی، همانا مصرف درست و اقتصاد و میانه‌روی است و از نشانه‌های افراد با ایمان می‌باشد امام باقر (علیه السلام) در این زمینه می‌فرماید: «رسیدن به درجات عالی کمال انسانی در سایه سه چیز امکان پذیر است، فهم دین و شناخت آن، داشتن عزمی بلند و همتی استوار در برابر مشکلات و سنجش و اندازه‌گیری در امور مربوط به معیشت و زندگی اقتصادی.» (کلینی، اصول کافی، ص ۱۵۵)

«هر کسی لازم است با خود بیندیشد تا کنون چقدر پذیرای نعمت بوده، نعمت‌هایی چون سلامت جسم و جان، عمر، دیانت و همسر و فرزندان نیک! آیا استفاده درست از آنها نموده تا بتواند در روز قیامت پاسخگوی پروردگارش باشد؟ حضرت علی (علیه السلام) فرموده است: تمام نعمت‌هایی را که خداوند به تو ارزانی داشته بطور شایسته بکار گیر و هیچ نعمتی را ضایع مکن.» (کلینی، اصول کافی، ص ۱۵۵)

بنابراین مصرف‌گرایی و مسئولیت‌ناشی از آن در نظام اقتصادی دینی آن گونه است که انسان‌ها حق ندارند حتی درآمدهای مشروع خود را ضایع کنند و بدون جهت از بین ببرند بلکه باید در استفاده از آن حد متعارف و مؤکد اسلام را مدنظر داشته باشند تا بتوانند در دنیا و آخرت سربلند گردند. پیامبر اکرم صلی الله و علیه و آله و سلم فرمود: «در روز قیامت بندگان قدم از قدم بر نمی‌دارند مگر آنکه چهار چیز از آنان سؤال می‌شود که یکی از آنها پرسشی است که مال خود را چگونه به دست آورده و چگونه هزینه کرده است.» (شیخ صدوق، خصال، ص ۲۷۹)

صرفه‌جویی به معنای مصرف نکردن نیست بلکه می‌توان گفت استفاده حداکثری از تمامی قابلیت‌های هر چیزی است که بدان بهره‌وری می‌گویند. صرفه‌جویی ویژگی بندگان برجسته و خود ساخته خداست آنان در امور مباح هم مقید به عدم اسراف و اعتدال و میانه‌روی هستند. امام

صادق (علیه السلام) می فرماید: «میان‌روی کاری است که خداوند آن را دوست دارد و از زیاده روی خشمناک می شود، حتی اگر به اندازه کنار انداختن یک هسته باشد. چرا که آن هم برای کاری قابل استفاده است. خداوند حتی نمی پسندد که زیادی آبی را که آشامیده‌ای، بیرون بریزی.» (نوری ری شهری، میزان الحکمه، ص ۴۴۷)

در باب سیره عملی پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله و سلم) داریم: زهد و ساده‌زیستی از اصول زندگی او بود. درعین سادگی طرفدار فلسفه فقر نبود. بکارگیری مال و ثروت را به سود جامعه و در راه های مشروع لازم می شمرد و می فرمود: «نعم المال الصالح للرجل الصالح» (شهید مطهری، وحی و نبوت، ص ۱۳۶)

با این وصف پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله و سلم) بهره‌برداری از امکانات مادی در حد تأمین نیازهای اولیه بود و ساده زیستی، قناعت و سلوک اجتماعی در محیط اشرافیت، اسراف، تکبر و تفرعن بزرگان عصر خویش حکایت از روش صحیح زندگی و رعایت اصل اعتدال در اقتصاد دارد. آن حضرت هنگامی که معاذ بن جبل را به یمین اعزام می کرد به او فرمود: «ایاک و التعم ... پرهیز از تجمل گرایی و رفاه طلبی، براستی بندگان خدا رفاه طلب و تجمل گرا نیستند.» (ابونعیم اصفهانی، حلیة الاولیا، ص ۱۵۵)

از قدم‌های اصلی در اعتدال، تلاش برای تحصیل رزق و روزی حلال و رعایت الگوی صحیح مصرف است. تلاش در راه به دست آوردن مال از طریق صحیح عبادت پروردگار و مورد رضایت اوست. امام رضا (علیه السلام) فرمود: همانا کسی که از فضل خدا روزی می جوید تا به وسیله آن خانواده‌اش را تأمین کند اجرش از رزمنده در راه خدا بزرگتر است.» (مجلسی، بحارالانوار، ص ۳۳۹)

در ادامه مطالب فوق باید به توقعات و انتظارات نادرست زنان و مردان در محیط خانه اشاره نمود. چه بسا توقعات زیاد موجب مصارف زیاد در زندگی شود و آدمی را دچار اسراف و بریز و بپاش کند. درخواست ها و توقعات همسران از یکدیگر باید منطقی و واقعی و در حد توان یکدیگر باشد. خداوند متعال نیز از بندگانش در حد توان انتظار دارد. «لا یكلف الله نفسا الا وسعها» (سوره

بقره، آیه ۱۶۸) بنابراین با الگو قرار دادن این صفت رحیمه پروردگار چیزی خارج از قدرت همسر از وی نخواست و بدانیم پرتوقعی محصول کبر و غرور و ممکن است یک بیماری روحی و روانی باشد. و کم توقعی حاصل وقار و ادب و نتیجه معرفت و کرامت و میوه شیرین فروتنی است. با این خصیصه نیک بشر به اندازه نیازش از مواهب و نعمت‌های الهی استفاده می‌کند و مورد ستایش رسول خدا (صلی الله و علیه و آله و سلم) و اولیاء الهی قرار می‌گیرد. پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله و سلم) فرمود: «اعظم النساء بركة أيسرهن مؤونة؛ پربرکت‌ترین همسر زنی است که برای شوهر هزینه‌اش کمتر باشد.» و امام صادق (علیه السلام) زنان کم خرج و صاحب امساک را از کارکنان حق می‌داند.

شیوه‌های مدیریت بر هزینه درآمد خانواده

۱) شیوه زن مدار:

در این شیوه زن عهده دار تمام خرج خانواده است، زیرا شوهر کل پول را به او واگذار می‌کند و خود مسئولیتی در قبال تنظیم بودجه و هماهنگی دخل و خرج خانواده ندارد. بیشتر زنانی که زندگی خود را با این سیستم اداره می‌کنند از این مسئله که همیشه باید نگران پرداخت صورت حساب‌های زندگی و جور کردن دخل و خرج باشند ناراحتند. در حالی که شوهرای هیچ‌گونه نگرانی از این بابت ندارند.

این سیستم اغلب در خانواده‌های کسانی که درآمد پایین دارند اجرا می‌شود. تحقیقات نشان می‌دهد که علاوه بر درآمد پایین، مشخصه دیگر خانواده‌هایی که سیستم مورد نظر را به کار می‌برند، تقسیم کار دقیق و غیر انعطاف‌پذیر بودن زوجین است. به این معنا که نقش‌های زنانه و مردانه دقیقاً و براساس کلیشه‌های رایج انجام می‌شود، در این سیستم هیچ پول شخصی که جدای از مخارج جمعی خانواده باشد دریافت نمی‌کنند و تمامی پول اضافی یا پس‌انداز شده نیز صرف مخارج همگانی خانواده می‌شود. (ملکی، مدیریت و برنامه‌ریزی امور خانواده، ص ۹۶)

۲) شیوه مرد مدار:

در این الگو مرد مسئولیت کامل مدیریت امور مالی خانواده را بر عهده دارد و طبیعی است که زنان نه مسئولیتی در این زمینه دارند و نه اختیاری. به این ترتیب در این جا نیز ساختار و روابط سلسله

مراتبی قدرت دیده می‌شود. بدین معنا که مردان در نوک هرم قدرت خانواده جای می‌گیرند. (همان ص ۹۷)

۳) شیوه تعیین مقرری:

در این شیوه مرد مقدار مشخصی از پول را بابت مخارج خانه به همسرش می‌دهد در حالی که بقیه پول تحت کنترل او باقی می‌ماند. پول به صورت هفتگی یا ماهانه پرداخت می‌شود. به طور معمول در این خانواده‌ها مرد حرف آخر را در باره میزان تشخیص پول خانه داری می‌زند. در این سیستم معمولاً مازاد درآمد شوهر صرف هزینه‌های جمعی خانواده نمی‌شود و بلکه به عنوان پول توجیبی او تلقی می‌شود. در پی افزایش دستمزد درخواست افزایش مقرری جهت مخارج جمعی خانواده هم بالا می‌رود. (همان)

۴) شیوه مشارکتی:

در سیستم مشارکتی، مسئولیت‌ها اصولاً تفکیک شده نیستند، زن و شوهر تقریباً به یک میزان و به تمامی پول وارد شده به خانه دسترسی دارند و هر دو آموختند که برای اداره و صرف هزینه‌های جمعی مسئول باشند این سیستم در تمامی سطوح درآمدی خصوصاً زمانی که زنان شاغلند دیده شده است. (همان، ص ۹۸)

۵) شیوه مدیریت مستقل:

در این شیوه هر یک از زوجین درآمد مستقل دارند هیچ کدام به تمامی پول وارد شده به خانواده دسترسی کامل ندارند، در واقع هر زوجی مسئول بخش خاصی از هزینه‌هاست. البته ممکن است مسئولیت‌ها در طول زمان تغییر کند، اما اصل حفظ جداگانه پول در خانواده هم چنان باقی می‌ماند. این سیستم در خانواده‌هایی که دستمزد دوگانه دارند اجرا می‌شود. (همان)

نقش زن در سامان دهی اقتصاد خانواده:

خانواده سازمانی است که تولید و توزیع کالاهای مورد نیاز را فراهم می‌سازد و زن به عنوان یکی از دو رکن اساسی خانواده در این سازمان دهی و مدیریت نقش اساسی را ایفا می‌کند.

جایگاه مادری و همسری عمده منابع مصرف را به زن می‌سپارد و انتظار می‌رود که او بتواند با

سامان دهی و مدیریت صحیح بین درآمد و مصرف، توازن برقرار کند و با برنامه ریزی و اجرای صحیح در رشد و توسعه اقتصاد خانواده نقش موثر را ایفا نماید.

دسترسی به منابع سخت و از دست دادن آنها آسان است، از این رو باید مدیر خانواده با سامان دهی و مدیریت صحیح و سالم بتواند بهترین انتخاب‌ها و گزینش‌ها را داشته باشد.

نقش الگوهای دینی در هدایت بشر به سوی فلاح و رستگاری دنیا و آخرت زنده و پویا است. حضرت زهرا (سلام الله علیها) همان گونه که در تمام شئون، الگویی حسنه است، در این مورد نیز بهترین نقش را در مدیریت و سامان دهی اقتصاد خانواده ایفا می‌نماید.

در سیره عملی حضرت زهرا (سلام الله علیها) نقش منافع غیر مادی مانند: عشق، محبت، عبادت و انسجام خانواده از منافع اقتصادی و مادی مهم‌تر است که آن حضرت بهترین شکل معقول و منطقی را جهت استفاده از آن‌ها به کار گرفت، به طور مثال در مورد نذر حضرت زهرا (سلام الله علیها) و حضرت علی (علیه السلام) که برای بهبود بیماری حسنین سه روز روزه گرفتند و هر سه روز را با آب افطار کردند چون افطار روز اول را به مسکین، روز دوم را به یتیم و روز سوم را به اسیری بخشیدند، و همه اعضای خانواده شامل همسر، فرزندان و حتی خادم خانه با رضایت و خشنودی کامل حضرت زهرا (سلام الله و علیها) را همیاری نمودند.

در سال‌های اخیر اگر چه برخی از زنان بیشتر مصرف‌کننده شده‌اند و کمتر به تولید و اقتصاد خانواده کمک می‌کنند، و این امر اثرات اجتماعی نامطلوبی را به دنبال دارد که از جمله می‌توان به گرایش زنان به تجمل‌گرایی اشاره کرد که منجر به افزایش سن ازدواج در جوانان شده است. پیشرفت جامعه در گروی پایین آوردن هزینه‌ها و بالا بردن تولید است و در این خصوص زنان نقش بسیار مؤثری در پایین آوردن هزینه‌های خانواده‌های خانواده دارند.

راه کارهای سامان دهی اقتصاد خانواده:

۱) تغییر الگوی مصرف:

خانواده‌ها با تغییر الگوی مصرف و کاهش استفاده از کالاهای یک بار مصرف می‌توانند زیاده‌های تولیدی خود را تا حد زیادی کاهش دهند. اگر محصولات تولیدی با دوام تر باشند و زنان در برنامه ریزی روزمره از محصولات با دوام تری استفاده کنند مدت استفاده از آنها طولانی تر خواهد

شد. زنان باید به مدیریت زمان که یکی از مهم‌ترین مصرف‌هاست توجه داشته باشند به دلیل این که مدیریت نادرست زمان مشکلات زیادی ایجاد می‌کند. (معاونت تربیتی و فرهنگی، معیشت و اقتصاد خانواده، ص ۵۴)

۲) توجه در خرید مواد غذایی:

در کشور ما مسؤولیت خرید مواد غذایی برای خانوار، معمولاً به دوش زنان است و بخش قابل توجهی از درآمد خانواده صرف تهیه مواد غذایی می‌شود. اولین قدم در راه اصلاح الگوی مصرف مواد غذایی، تهیه این مواد به اندازه نیاز روزانه و با توجه به جمعیت خانواده است.

خرید بیشتر از نیاز روزمره و خریدهای ماهانه، مشکلات متعددی به ویژه از نظر مالی به وجود خواهد آورد و باعث کاهش نقدینگی خانواده‌ها و همچنین کاهش قدرت خرید سایر لوازم و نیازهای ضروری در طول ماه خواهد شد. ضمن اینکه، حجم زیادی از فضای آشپزخانه را برای نگهداری اشغال می‌کند. همچنین آنکه ضایعات و دور ریز مواد غذایی به علت نگهداری طولانی بیشتر خواهد بود و مهم‌تر از همه اینکه به علت ماندگی و کهنگی این مواد با پایین‌ترین ارزش غذایی مصرف می‌شوند. (همان ص ۵۵)

۳) توجه در نگهداری مواد غذایی:

یکی از عمده‌مواردی که زنان نقش بسیار موثری در آن دارند، نگهداری مواد غذایی خریداری شده در خانه است. در این راستا و به منظور مصرف صحیح مواد غذایی باید این مواد به صورت صحیح در منزل نگهداری شوند. به عبارت دیگر، پس از یک خرید صحیح و به اندازه نیاز جمعیت خانواده، باید این مواد غذایی را تا مصرف نهایی به طور صحیح نگهداری کرد تا با ارزش غذایی بالا مورد استفاده قرار گیرند.

به عنوان مثال، برای نگهداری کنسروهای باز نشده نیاز به قرار دادن آنها در یخچال نیست؛ بنابراین، فضای یخچال را با بی‌دلیل قرار دادن مواد غذایی کنسروی اشغال نکنید. از سویی، نگهداری نامناسب مواد غذایی باعث کاهش ارزش غذایی آنها و در نهایت منجر به افزایش ضایعات غذایی می‌شود که خسارت اقتصادی نیز به همراه خواهد داشت. (همان، ص ۵۶)

حضرت زهرا (سلام الله علیها) هیچ وقت بیشتر از حد نیاز غذا تهیه نمی‌کردند تا مبادا مجبور شوند غذای مانده که خوردن آن کراهت دارد مصرف کنند یا آن را دور بریزند، ایشان حتی هسته خرما را دور نمی‌ریختند.

۴) توجه به فرآوری مواد غذایی:

زنان نه تنها در فرآوری مواد غذایی، بلکه با به‌کارگیری روش‌های صحیح فرآوری در تامین مواد مغذی مورد نیاز اعضای خانواده نقش اساسی دارند. در این خصوص، با استفاده صحیح از روش‌های فرآوری مواد غذایی، می‌توان از اتلاف آنها جلوگیری و ارزش غذایی آنها را حفظ کرد. به عنوان مثال، جوشاندن مواد غذایی باعث اتلاف بیشتر مواد مغذی موجود در آنها می‌گردد؛ به ویژه وقتی که آب آنها دور ریخته می‌شود؛ مانند برنج یا بعضی سبزی‌ها که با جوشاندن ویتامین‌های محلول در آب آنها از بین خواهد رفت. به خصوص اگر در حین پخت، نمک هم به آنها اضافه شده و بعد آب آنها دور ریخته شود، مقداری پروتئین هم به هدر خواهد رفت.

گاه اضافه کردن بعضی مواد در هنگام پخت نیز موجب اتلاف مواد مغذی می‌شود؛ مثلاً اگر جوش شیرین به غذا اضافه شود، عمل پخت را تسهیل و رنگ غذا را حفظ می‌کند، اما بخش اعظم ب ۱ (ویتامین) غذا از بین می‌رود. بخارپز کردن یکی از روش‌های فرآوری است که از اتلاف مواد مغذی، به ویژه سبزیجات، جلوگیری می‌کند. به‌طور کلی پخت طولانی مدت مواد غذایی باعث از بین رفتن بیشتر مواد مغذی، به ویژه ویتامین سی و ب ۱ می‌شود. چنانچه آب بیشتر به غذا اضافه می‌شود نباید آن را دور ریخت زیرا حاوی مواد مغذی مانند سدیم و پتاسیم می‌باشد بلکه باید آن را در تهیه سوپ یا آب گوشت مصرف نمود، پخت غذا در ظروف دردار باعث محافظت ویتامین سی می‌شود. (همان، ص ۵۷)

۵) توجه به مصرف مواد غذایی:

متخصصان بر این باورند که رفتار تغذیه‌ای والدین، تاثیر مستقیم بر رفتار غذایی فرزندان دارد. از سویی، با توجه به نقش مهم زنان در خانواده الگوپذیری فرزندان از آنان بیشتر است. بنابراین، به منظور ایجاد الگوی صحیح مصرف مواد غذایی، والدین، به خصوص مادران، باید با به‌کارگیری روش‌های صحیح مصرف، از جمله کاهش مصرف نمک، قند، شکر، روغن، به شکل‌گیری الگوی

صحیح در منزل کمک کنند. همچنین، با توجه به جذب بالای روغن در غذاهای سرخ کردنی و یا مصرف روغن‌های هیدروژنه، با کاهش مصرف چنین غذاهایی سلامت افراد خانواده را تضمین نمایند. همچنین خانم‌های خانه با افزایش وعده‌های غذایی در طی روز و کاهش حجم غذا، می‌توانند از پرخوری افراطی افراد خانواده در وعده‌های کم (دو تا سه وعده در روز) جلوگیری کنند. (همان ص ۵۸)

۶) خرید نکردن تفننی و بدون برنامه:

ناتوانی در شکست بسیاری از زنان در کنترل و مدیریت خرج کردن تفننی است. گزارش‌ها نشان می‌دهد که از هر ده خرید فقط در سه مورد آن‌ها از قبل تصمیم گرفته شده است در حالی که در حدود نیمی از تمام خریدها کاملاً بر اساس هوس و از روی تفنن انجام می‌شوند. همراه داشتن یک لیست خرید در حقیقت به ما اجازه می‌دهد که روی چیزی که ما برای خرید آن بیرون رفته ایم تمرکز کنیم نه چیزی که وقتی به آن می‌رسیم در منظر دید ما قرار می‌گیرد. (فرانکل، دختران خوب ثروتمند می‌شوند اگر؟، ص ۱۲۲)

۷) تمایز قائل شدن بین خواستن و احتیاج:

زنان مایلند آن چه را که می‌خواهند بخرند وقتی شما پول زیادی ندارید به نسبت راحت است که بین آن چه نیاز دارید (پول برای اجاره خانه، غذا، تحصیل) و آن چه که می‌خواهید، تمایز قائل شوید. زنان مرفه اغلب در بودجه کردن و برنامه ریزی هزینه بهتر از زنانی هستند که در جیبشان پول اضافی دارند. آن پول می‌تواند یک تفاوت بسیار زیاد در درک آن چه شما می‌توانید و نمی‌توانید فراهم کنید ایجاد کند و این یک اشتباه است. برای زنان که پول کافی دارند در حقیقت سخت است بین خواستن و یک نیاز تمایز قائل شوند. تحقیقات نشان می‌دهد که فقط ۲۵٪ از تمام بازدیدهای فروشگاه یا یک مرکز خرید برای هدف خاص انجام یک خرید عمدی و آگاهانه هستند. باقی بازدیدها به منظور تفریح یا سرگرمی انجام می‌شوند، اگر یک خرید به خصوصی را در نظر نداریم از زمان آن برای پیاده روی، سرگرمی و... استفاده کنیم. (همان، ص ۱۳۰)

امام سجاد فرمودند: «اسماء بنت عمیس» برایم نقل کرد که من نزد فاطمه (سلام الله علیها) بودم هنگامی که رسول خدا بر او وارد شد او گردن بندی از طلا به گردن داشت که امیر المؤمنین علی

(علیه السلام) از سهم خود از غنائم برای او خریده بود. پیامبر فرمود: «ای فاطمه شایسته است از این زینت حلال پرهیز نمایی تا مردم نگویند فاطمه دختر محمد لباس جباران را بر تن می‌کند.» حضرت فاطمه گردن بند را فروخت و با آن بنده‌ای را خریداری و آزاد نمود و رسول خدا (صلی الله و علیه و آله و سلم) از این کار شادمان شد. حضرت محمد چون گردن بند را لازمه زندگی حضرت زهرا نمی‌دیدند می‌دانستند که ایشان به گردن بند احتیاجی ندارند چنین سخنی را به حضرت زهرا فرمودند. (مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۸۵ و ۸۶)

۸) خود داری از چشم هم چشمی و تجمل گرایی:

برای رفع نیازها مصرف لازم است، پس قبل از هر چیز باید نیازها سنجیده شود و نیازهای اصلی و اساسی از نیازهای غیر اساسی تفکیک گردد. در زندگی روزمره انسان‌ها، ریشه بسیاری از ریخت و پاش‌ها و افزون‌طلبی‌ها تشخیص ناصواب احتیاجات بوده و چشم و هم‌چشمی و به دنبال آن تجمل‌گرایی به این مسئله دامن می‌زند. اسلام در عین حالی که رفاه را مطلوب می‌داند، از تجمل در زندگی و افتادن در خرج‌های سنگین که منشأ آن خیلی مواقع چشم و هم‌چشمی می‌باشد به شدت جلوگیری کرده و توصیه دارد زندگی افراد و ظواهر آنها با قناعت و صرفه‌جویی و اقتصاد قرین شود.

رگه‌های ضعیف این ناهنجاری گاه در تعامل افراد با یکدیگر و مراوده‌های آنان به چشم می‌خورد و خطرات و پیامدهای منفی زیادی را با خود به همراه می‌آورد بدین گونه که مبتلایان به این پدیده در اعمال و رفتار خویش به کارهایی دست می‌زنند که در چشم دیگران بزرگ جلوه نمایند. روانشناسان پدیده چشم و هم‌چشمی را نوعی نیاز برای جلب نظر اطرافیان و مورد تأیید واقع شدن می‌دانند.

انسان‌هایی که واقعیات زندگی خویش را قبول دارند و به روحی متعادل رسیده‌اند، کمتر به چنین ناهنجاری مبتلا می‌شوند و مطمئناً از عوارض اسراف و تبذیر مصون می‌مانند. امروزه تبلیغات وسیع برای مصرف انواع کالاها به تهییج تمایلات و احساسات افراد کمک کرده تا آنها به طور ناخواسته و با رقابت‌های نسنجیده مرعوب احساس نیاز غیر واقعی گردند و به فرهنگ چشم و هم‌چشمی روی آورند. تجدید نظر در برنامه‌های رسانه‌ای همراه با الگودهی از زندگی پیشوایان

مذهبی قادر خواهد بود این رفتار را تعدیل و تصحیح، نماید. (معاونت تربیتی و فرهنگی، معیشت و اقتصاد در خانواده، ص ۵۴)

در زندگی مشترک معمولاً اگر تقاضایی از سوی زنی در برابر همسرش مطرح شود و شوهر قادر بر پاسخ نباشد، نوع خاصی از سر شکستگی را در خود خواهد یافت و این واقعیت روح او را خواهد آزد.

حضرت زهرا (سلام الله علیها) هیچ‌گاه از همسرش درخواستی که می‌دانست او نمی‌تواند انجام دهد مطرح نمی‌کرد. زنان ایرانی نیز باید سعی کنند مبدا به خاطر چشم و هم چشمی و عقب نیافتادن از دیگران، از همسر خود تقاضای بی‌مورد کنند که آنها نتوانند به آن خواسته عمل کنند و احساس سر شکستگی کنند. (صفری، الگوهای رفتاری حضرت زهرا، ص ۴۷)

بی‌تردید، رعایت تمامی نکات فوق از سوی زنان با توجه به نقش آنها در توسعه کشور و ویژه الگوپذیری فرزندان از آنان، می‌تواند کمک شایانی به ترویج الگوی صحیح مصرف مواد غذایی در سطح خانواده و جامعه نماید.

نقش زن در تربیت اقتصادی فرزندان:

بخش مهمی از مسائل اقتصادی خانواده آموزش و تربیت رفتار صحیح اقتصادی به فرزندان است. آموزش اقتصاد به فرزندان به ۲ گونه مستقیم و غیرمستقیم صورت می‌گیرد. بخش غیرمستقیم که مهم‌تر هم هست، روش و نوع عملکرد والدین است که خواه و ناخواه حتماً به فرزندان منتقل می‌شود. مادران مدیر، قانع و صرفه‌جو، فرزندان به همین گونه تربیت می‌کنند و مادران اسرافکار، تجمل‌پیشه و مصرف‌گرا نیز فرزندان تنوع‌طلب و مصرف‌زده به جامعه تحویل می‌دهند. لذا اولین و مهم‌ترین گام در تربیت صحیح اقتصادی فرزندان (مثل سایر زمینه‌های تربیتی)، تصحیح عملکرد والدین است.

در شیوه‌ی دوم، والدین یا مربیان به گونه‌ای مستقیم عمل می‌کنند. مثلاً درباره‌ی مسائل اقتصادی با فرزندان گفتگو می‌نمایند یا در هنگام خرید تذکرات لازم و آموزش‌های ضروری را به آنها می‌دهند یا در خانه در مورد مصرف آب، برق، مواد غذایی، نگهداری وسایل و... امر و نهی می‌کنند. (کشوادی، اقتصاد در خانواده، ص ۷۵)

فرزندان و مالکیت:

«وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا...» (سوره نساء، آیه ۵)؛ اموال شما که خداوند برای شما وسیله قوام و پایداری زندگی قرار داده است.

کودکان خیلی زود با مفهوم مالکیت آشنا می شوند. از همان اوان زندگی بچه ها در بازی با خواهر و برادر و همسالان خود با معنای «مال من» و مفهوم اینکه «دیگران حق تعرض به محدوده و اموال او را ندارند» مأنوس می گردند. کمی که بزرگتر شدند اعیاد و دید و بازدیدها فرصت خوبی برای گرفتن عیدیها و هدیه های مختلف است. معمولاً والدین هم در همین ارتباط بچه ها را تشویق به پس انداز می کنند با رفتن به دبستان، بچه ها با پول تو جیبی گرفتن و خرید کردن از بوفه مدرسه یا مغازه سر راه کم کم وارد داد و ستدهای مالی کوچک می شوند.

بعدها در سن نوجوانی برخی به کار و فعالیت در بازار می پردازند و در جوانی هم که به طور جدی وارد بازار کار می شوند. در این دوران مسائل زیادی است که یاد گرفتن آنها برای فرزندان ما ضروری می باشد. برخی از این مسایل احکام شرعی مسائل اقتصادی امت که والدین باید با توجه به فتاوی مراجع تقلید خود آنها را بشناسند و به فرزندان هم بیاموزند. (معاونت تربیتی و فرهنگی، اقتصاد در خانواده، ص ۷۶)

فرزندان و خرید:

امام علی (علیه السلام): «المغبون غیر محمود ولا مأجور.»؛ گول خورده (مغبون) نه ارزشی دارد و نه پاداش (وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۱۲)

یکی از امور اقتصادی خانواده ها، خرید کردن فرزندان می باشد. خرید کردن از کارهای خوبی است که می تواند هم باعث همکاری فرزندان در امور خانه بشود تا کمکی به انبوه کارهای پدر و مادر باشد و هم عاملی برای ایجاد حس مسئولیت و مهارت برای زندگی مشترک آینده آنها باشد. غیر از آنکه گاهی خرید کردن فرزندان بزرگتر در مواقع ضروری برای کوچکترها موجب ایجاد محبت بیشتر بین آنها می گردد. ولی در این باره باید به نکاتی توجه نمود: اگر با فرزندتان به خرید می روید؛ در مورد اجناسی که می خواهید خرید کنید از آنها نظرخواهی کنید تا توجه آنها به

ملاکهای خرید مثل کیفیت و قیمت مناسب، تولید داخلی بودن، سالم بودن کالا، شماره پروانه، تاریخ تولید و... جلب شود.

از همان آغاز از خریدهای غیرضروری خود داری کنید تا این کار برای بچه ها به عنوان یک عادت در بیاید نه اینکه جذب رنگ و ظاهر و تبلیغات کالاها شوند و هر چه در چشم زیبا آید در سبد خرید قرار داده شود بلکه خرید را متناسب با مقدار پول موجود و نیاز واقعی و با توجه به اولویت های خانواده باید انجام داد.

اگر فرزندان را به خرید می فرستید: به مقدار لازم پول در اختیار او قرار دهید. منظور از لازم، نه مقدار کمتر از میزان کالای سفارش شده است تا فرزند شما پس از خرید مقروض و یا احياناً سرافکننده در مقابل مغازه دار و سایر مشتریها نشود و نه خیلی بیشتر از حد نیاز، تا وسوسه به خریدهای غیرضروری نشود.

مدت زمان رفت و برگشت او توجه و نظارت داشته باشید. به مغازه ها و فروشندگان و مسیر رفت و آمد او نوعی برنامه ریزی داشته باشید که بچه ها مکرراً به خرید نروند. بلکه با کمی هماهنگی، خریدهها بیشتر به صورت یک جا انجام شود تا از اتلاف وقت آن ها پرهیز شود.

حتی المقدور از فرستادن دختران آن هم به صورت تنها، به خرید خود داری شود و در صورت ضرورت، رعایت احتیاط های لازم در کوچه و خیابان به خصوص برخورد متین و جدی با فروشندگان مرد به آنها تذکر داده شود. کودکان را در ساعات دیر وقت شب به خرید نفرستید.

به آن ها تذکر دهید که هر خرید درست نیست، مانند خرید شانسی ها، مواد محترقه و برخی مواد غذایی. (معاونت تربیتی و فرهنگی، اقتصاد در خانواده، ص ۷۷ و ۷۸ و ۷۹۴)

فرزندان و پول:

امام باقر علیه السلام: «خداوند درهم و دینار را برای سامان یابی کار خلق قرار داده است تا بدان وسیله، امور زندگانی مردمان بگذرد و نیازهای آنان برآورده شود.» (شیخ طوسی، الامالی، ص ۱۳۳)

نحوه نگهداری از اسکناس ها را باید به فرزندان آموزش داد. متاسفانه در کشور سالیانه مبلغ بیست

میلیارد تومان صرف تبدیل اسکناس ها می شود. و می شود با توجه، از این ضرر بزرگ ملی جلوگیری کنند. با خرید یک کیف پول که هزینه ی کمی دارد، به راحتی می توان پول را نگهداری کرد.

بچه ها باید ارزش پول درآوردن و پول نگهداشتن و پول خرج کردن را بدانند آنها باید بدانند که پول نعمتی از جانب خداست که از زحمات فراوان پدر و مادر به دست می آید. لذا نباید به راحتی از بین برود و باید در قبال آن احساس مسئولیت کنند. ضمن آنکه باید این را هم بدانند که پول وسیله است، نه هدف و در برخورد با پول باید نه آنقدر وابسته بوده که به مرز بخل و خساست رسید و نه آنقدر بی توجه که به مرز اسراف و زیاده روی وارد شد. به همین خاطر باید به آنها آموزش داد که پول توجیبی خود را به اندازه و به جا خرج کنند. به جا و اندازه بودن را هر خانواده با توجه به شرایط خود به فرزندان آموزش می دهد. مدیریت خانواده سعی کند پول توجیبی بیش از اندازه نیاز فرزندان به آنها ندهد و با محاسبه ی نیاز هفتگی یا ماهانه بچه ها و با گفتگو و توافق این پول را در اختیار او گذارد. ضمن آنکه می توان گاه آنها را تشویق به دادن صدقه از پول خود یا شرکت در خیریه های فصلی نمود. هم چنین می توان آنها را راهنمایی و تشویق کرد که اضافه پول توجیبی ها یا عیدی های خود را پس انداز نموده و در موارد مهمتر خرج نمایند.

فرزندان و حفظ اموال:

امام صادق علیه السلام: «احتفظ بما لک فإنه قوام دینک» (طوسی، الامالی، ج ۲، ص ۲۹۲) «مال خود را نگهداری کن که مایه پایداری دین تو است.»

از دیگر آموزش های ضروری به فرزندان توجه دادن آن ها به حفظ اموال می باشد.

برخورد توپ با شیشه و شکسته شدن آن ها یا وارد شدن ضرر به اموال دیگران، نباشد، که این کار مستلزم صرف هزینه های مادی و زمانی زیادی است و بر پدر و مادر واجب است از پول پس انداز فرزند (اگر دارد) و یا از پول خودشان خسارت وارده را جبران نمایند. علاوه بر آنکه آبروی فرزند نیز نزد دیگران مخدوش می شود. والدین می توانند به کودکان بیاموزند برای بازکردن در نوشابه از قاشق و چنگال استفاده نمایند، درها را آهسته ببندند، آب زیاد مصرف نکنند، در نگهداری وسایل خود انضباط و نظم داشته باشند و... تا با ایجاد احساس مسئولیت در آنها این دقت

و آموزش ها تدریجاً برای حفظ اموال عمومی نیز گسترش یابد. مثلاً از وسایل مدرسه به نحو صحیح استفاده نمایند. به میز و نیمکت و در و دیوار وسایل همکلاسی های خود ضرر و صدمه ای وارد نکنند. بدون اجازه دست به جیب و کیف افراد دیگر ولوازم خانواده خود نبرند، و برای برداشتن وسایل دیگران از آنها اجازه بگیرند (رعایت همین نکته از بسیاری درگیری های خانگی فرزندان جلوگیری می کند) کرایه تاکسی و اتوبوس را به طور کامل بپردازند و کوتاهی در پرداخت آن را زرنگی ندانند.

بلکه کوتاهی نمودن در این امور را یک ضرر معنوی به خود و ضرر مادی به جامعه بدانند. به طور کلی برای مالیکیت دیگران و حدود آن اهمیت قائل شوند و حق الناس را مهم بدانند. توجه دادن بچه ها به این امور عامل مهمی است که بعدها در بزرگسالی وقتی در جامعه متصدی شغل و فعالیتی شدند نسبت به اموال و حقوق مردم مراعات حدود و ضوابط را بنمایند. (معاونت تربیتی و فرهنگی، اقتصاد در خانواده، ص ۷۹)

نقش زن در سرمایه گذاری

سرمایه گذاری های مادی :

امام سجاد علیه السلام: «استثمار المال تمام المروه» (الحرانی، تحف العقول، ص ۲۸۷)؛ کمال جوانمردی به این است که انسان مال خویش را سودآور کند.

الف: می توان با خرید اوراق سهام شرکتها در سود آنها مشارکت نمود این اوراق ممکن است دارای سودهای متفاوتی باشند و از طرفی با تغییر وضعیت شرکتها دچار نوسان شوند، لذا برای خرید آنها می بایستی از نظرات کارگزار متخصص و دلسوز استفاده نمود. (ملکی، مدیریت و برنامه ریزی امور خانواده، ص ۸۷)

ب: خرید اوراق مشارکت یکی دیگر از راههای سرمایه گذاری می باشد. در این روش اصل سرمایه تضمین شده است. این اوراق چون بدون نام هستند جهت حفظ آنها از دزدی و مفقود شدن و... می توان آنها را نزد بانک به ودیعه سپرد. (همان، ص ۸۷)

ج: با سپرده گذاری در بانکها به روشهای کوتاه مدت، دراز مدت، ارزی، در این روش بانکها به

تناسب، سودهایی را در نظر گرفته و به سپرده‌گذار می‌پردازند. (همان)

د: خرید زمین هم یکی از روشهای سرمایه‌گذاری توسط برخی از خانواده‌ها است. زمین همواره از افزایش قیمت برخوردار بوده است و با توجه به نیاز اصلی هر خانواده برای مسکن (خود یا فرزندان) این هم یکی از راههای افزایش درآمد خانواده می‌باشد.

ه: خرید باغ یا مزرعه، که در شهرهای بزرگ می‌توان در مناطق حاشیه‌ای یا شهرکهای نزدیک شهر انجام داد. حتی می‌توان به این کار به صورت مشارکت با دوستان و فامیل اقدام نمود. این نوع سرمایه‌گذاری می‌تواند فرصت مناسبی برای استفاده خانواده از فضای آزاد خارج از شهر و هم کمک مؤثری به ایجاد تولیدات کشاورزی باشد، در حدیث شریفی از امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «باغی یا مزرعه‌ای تهیه کن، زیرا که هرگاه حادثه یا مشکلی در زندگی انسان پیش آید و او بداند پشتوانه‌ای دارد که مخارج خانواده اش را تأمین می‌کند، با گشاده‌دستی بیشتری جانبازی و فداکاری می‌کند.» (حر عاملی، وسائل الشیعه، ص ۴۴)

سرمایه‌گذاری‌های معنوی:

اما راه‌های دیگری هم برای سرمایه‌گذاری وجود دارد. معمولاً در مقایسه بین انواع سرمایه‌گذاری‌ها این‌گونه محاسبه می‌شود که کدام روش سود بیشتر و خطر کمتر دارد. به عبارتی کدام روش اصل سرمایه را بهتر حفظ می‌کند و بازدهی بیشتر و مطمئن‌تری را داراست.

در بینش اسلامی سرمایه‌گذاری در راه فعالیت‌های تولیدی ممدوح است. پیامبر اعظم می‌فرمایند: اگر مسلمانی اقدام به کشت درخت و زراعت نماید که پرنده یا انسانی از آن استفاده کند این کثر برای او عمل خیر به حساب خواهد آمد و بهترین سرمایه، سرمایه اخروی است. (چپرا محمد، اسلام و توسعه اقتصادی)

ما می‌توانیم با الگوگیری از سیره حضرت زهرا (سلام الله و علیها) راهی برای سرمایه‌گذاری برای پس‌انداز خود بیابیم، ایشان در فدک نمایندگانی قرار داده بودند که پس از محاسبات لازم و پرداخت مخارج سود خالص سالیانه را خدمت حضرت تقدیم می‌نمودند. درآمد فدک را سالیانه

هزار سکه یا صد و بیست هزار سکه نوشته اند. (مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۹، ص ۱۱۸)

هرساله حضرت به اندازه قوت خود از این درآمد بر می داشت و بقیه را بین فقرا و مستمندان تقسیم می کرد. (همان، ص ۱۲۳) در این سرمایه گذاری که حضرت زهرا انجام دادند، نه تنها اصل سرمایه تضمین می شود بلکه تا چندین برابر اصل سرمایه سود بازگشتی و مطمئن دارد و چه خوب است که خانواده ها بخشی از اضافه درآمد خود را به این امر اختصاص دهند و این کار چیزی جز پاسخ به این سؤال الهی نیست: «مَنْ ذَا الَّذِي يقرضُ اللهُ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضاعِفَهُ إِضاعافًا كَثِيرَةً. (سوره بقره، آیه ۲۴۵) چه کسی هست که برای خدا قرض حسنه بدهد سپس خدا آن قرض را به چندین برابر زیاد کند.»

در این روش گرچه صورت ظاهری پول ثابت مانده ولی با ایمان و عمل به آیه شریفه... «و ما عندَ اللهُ خَیرٌ وابقی...» (سوره قصص، آیه ۶۰) سود بازگشتی تا چندین برابر اصل سرمایه است و باور مسلمان آن است که آن چه نزد خداست بهتر و پایدارتر است تا آن چه نزد ماست.

عوامل افزایش رزق و روزی

در متون دینی عوامل دیگری هم برای افزایش درآمد و رزق معرفی شده است که با بررسی کلی آنها می توان این عوامل را به ۳ دسته تقسیم نمود: عواملی که در ارتباط با خدا، در ارتباط با مردم و در ارتباط فرد با خود، تصحیح رفتارهای فردی خویش، باعث افزایش رزق و درآمد می شود.

۱) عواملی که در ارتباط با خدا باعث افزایش درآمد و روزی می شود:

الف) تقوا و پرهیزگاری:

«وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ...» (سوره طلاق، آیات ۲ و ۳)؛

هر کس تقوای الهی را پیشه خود سازد خدا هم راه بیرون شدن از سختیها را پیش پای او می گذارد و از جائیکه حساب نمی کند، به او روزی می رساند. و هم چنین: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى

آمَنُوا وَ اتَّقُوا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (سوره اعراف، آیه ۹۶)؛ هر گاه مردم ایمان و تقوا پیشه کنند برکات آسمان و زمین را بر آنها می‌گشاییم.

ممکن است در اینجا سؤالی پیش آید که رابطه تقوا و افزایش روزی چیست؟ برای پاسخ باید ابتدا به معنی تقوا دقت نمود. تقوا التزام درونی انسانها برای انجام فرامین الهی و رعایت حدود و قوانین الهی می‌باشد. لذا افراد با تقوا در ارتباط با طبیعت و بی‌عدالتی، انباشته شدن ثروت‌ها در دست قلیلی از مردم و افزایش فقر در بین اکثریت مردم می‌شود، رفتار خود را بر پایه تبعیت از قوانین الهی که بر اساس قسط و عدل است، منطبق می‌کنند که باعث می‌شود ثروت‌ها و امکانات جامعه به نحو متعادل بین مردم تقسیم شده و درآمد عمومی افزایش یابد بعلاوه خداوند که مالک هستی می‌باشد و تدبیر امور هستی به دست اوست نظر لطف و رحمت بیشتری را به انسانها با تقوا دارد لذا به گونه‌های مختلف امدادهای غیبی و الطاف خاص خود را در شرایط مختلف به خصوص در تنگناها و سختی‌ها شامل حال متقین می‌نماید.

با مراجعه با آیات و روایات اهل بیت روشن می‌گردد که همه خیرات و برکات اعم از خیرات دنیوی و اخروی در تقوا است در تقوا آثار و نتایجی چون: روشن بینی، اصلاح اعمال، محبوب خدا شدن، دخول در بهشت، و همچنین افزایش درآمد و روزی را به دنبال دارد. (طاهری گرگانی، درسهائی از اخلاق اسلامی، ص ۱۶۳)

ب) شکر نعمت و یاد خدا:

«... لئن شکرتم لأزیدنکم...» (سوره ابراهیم، آیه ۷)؛ هر گاه شکر نعمتها کنید حتماً شما را افزودنی می‌بخشیم.

و نیز روایت از رسول خدا (صلی الله و علیه و آله و سلم) می‌باشد که: کسی که روزی کم شده است زیاد تکبیر بگوید، تا یاد خداوند باعث گشایش روزی او شود.

شکر نعمت و یاد خدا باعث افزایش روحیه‌ی سپاسگزاری در انسانها و توجه به منعم حقیقی و در نتیجه استفاده درست و بهینه از نعمتهای گوناگون و نیز امیدواری به فضل بی‌نهایت الهی و تلاش و توکل بیشتر می‌شود. لذا یکی دیگر از عوامل افزایش درآمد شکر نعمتها و یاد خداوند می‌باشد.

از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که پیامبر (صلی الله و علیه و آله و سلم) فاطمه (سلام الله و علیها) را دید که لباسی خشن بر تن دارد و به دست خود آسیا را می‌گرداند و آرد می‌کند و در همان حال فرزند خود را شیر می‌دهد، اشک به چشمان پیامبر آمد و فرمود: «دخترم تلخی دنیا را به عنوان مقدمه شیرینی آخرت تحمل کن.»

عرض کرد: «ای رسول خدا، خداوند را بر نعمت‌هایش ستایشگر و سپاس‌گذارم و خدای تعالی این آیه را نازل فرمود: «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى» (سوره ضحی، آیه ۵) و بزودی پروردگارت به تو عطا خواهد کرد تا راضی و خشنود شوی. پس ما نیز باید از حضرت زهرا بیاموزیم و حتی در شرایط سخت زندگی نیز شکر خدا را بجای آوریم. (مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۸۵ و ۸۶)

امام علی (علیه السلام) می‌فرماید: «یاد خدا عقل را آرامش می‌دهد، دل را روشن می‌کند و رحمت او را فرود می‌آورد.» (موحدی، یک هزار حدیث)

ج) استغفار و دعا و توکل بر خدا :

امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: وقتی روزی شما کم شده است استغفار و طلب توبه نمایید که خداوند فرموده است «استغفروا ربکم و انّہ کان غفّاراً یرسل السّماء علیکم مدراراً و یمدکم باموالٍ و بنین و یجعل لکم جناتٍ و یجعل لکم انهاراً» از پروردگارتان آمرزش بخواهید که او همواره بسیار آمرزنده است تا در دنیا بر شما از آسمان پی در پی باران فرستد و شما را به اموال و پسران یاری کند و در آخرت برایتان باغها قرار دهد.

با توجه به معنی واقعی استغفار که طلب مغفرت و رحمت از خدا به خاطر رفتارهای نادرست و تصحیح روش‌های زندگی براساس دستورات خدای رزاق و کریم است، انسان با استغفار موفق

می‌شود هم به گونه‌ای صحیح و بیشتر و بهتر از مواهب زندگی استفاده نماید و هم وسیله برقراری ارتباط با خدا از الطاف و فضل بیشتر او بهره‌مند گردد. لذا استغفار و توبه هم یکی دیگر از راهها و عوامل افزایش روزی است.

چنانکه امام علی (علیه السلام) می‌فرماید: «اکثر الاستغفار تجلب الرزق.» (حویزی، نور الثقلین، ص ۴۲۴): زیاد استغفار کن تا روزی را به سوی خود جلب کنی.

۲) دسته دوم از عواملی که منجر به افزایش رزق می‌شود مربوط به رفتارهای انسان با سایر افراد جامعه است:

الف) نیکوکاری و خوش اخلاقی و مهربانی:

امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌فرماید: «پاکی نیت و طراوت اندیشه، دوری از تنگ نظری در برخوردها، سهل گرفتن در زندگی با دیگران، گشایش چهره و خوش برخورد بودن با برادران مسلمان، گنجهای رزق آدمی و باعث افزایش روزی انسان خواهد بود.» خوش برخوردی با مردم و سهل‌گیری با آنان باعث جلب محبت و رفاقت و اعتماد آنها می‌شود. تجربه نشان می‌دهد که مردم برای خرید مایحتاج خود بیشتر به کسبه و تجار خوش برخورد مراجعه می‌کنند که همین امر موجب افزایش درآمد آنان می‌شود.

حضرت علی (علیه السلام) فرمودند: روزی یکی از زنان مدینه خدمت حضرت فاطمه (سلام الله و علیها) رسید و گفت: مادر پیری دارد که در مسائل نماز سؤالاتی دارد، مرا فرستاده تا مسائل شرعی نماز را از شما بیپرسم. حضرت فاطمه (سلام الله علیها) فرمودند: بی‌پرس. زن مسائل فراوانی مطرح کرد و حضرت زهرا با گشاده رویی به تمام آنها پاسخ داد. در ادامه پرسش‌ها، آن زن خجالت کشید و گفت: ای دختر رسول خدا بیش از این نباید شما را به زحمت اندازم.

حضرت فاطمه (سلام الله علیها) فرمودند: آن چه سؤال داری بی‌پرس. من هر مساله‌ای را که پاسخ می‌دهم بیش از فاصله بین عرش تا زمین گوهر و لؤلؤ پاداش می‌گیرم پس سزاوارتر است که بر من سنگین نیاید. (صفری، الگوهای رفتاری حضرت زهرا، ص ۱۳۱)

ب) انفاق از دارایی و پرداخت حقوق مالی:

انفاق از دارایی‌های شخصی و پرداخت حقوق مالی به سایر مردم از یک طرف باعث افزایش درآمد دیگران و مانع از تجمع ثروتها در دست افراد معدود می‌شود و از طرف دیگر با زایل نمودن روحیه ی‌بخل و خست در میان افراد ثروتمند و ایجاد روحیه بخشندگی در آنها، موجب افزایش محبت و اعتماد به دیگران به آنها و تلاش و امید و الفت در جامعه می‌گردد و همه اینها جو روانی در جامعه به وجود می‌آورد که منجر به سازندگی و تولید عمومی ثروت می‌گردد. (معاونت تربیتی و فرهنگی، اقتصاد در خانواده، ص ۲۱)

اسلام در دعوت کردن اجتماع به انفاق در راه خدا شدیداً تأکید نموده است، هیچ قانون و دینی از قوانین و ادیان که در مورد دعوت مردم به بذل و بخشش دارایی، در راه خیر، بمثابه قانون اسلام اصرار و تأکید کرده باشد. (قرشی، نظام اقتصادی و اجتماعی اسلام، ص ۱۵۱)

پیامبر (صلی الله و علیه و آله و سلم) برای فاطمه در شب عروسی او پیراهنی تهیه فرمودند زیرا پیراهنی که فاطمه بر تن داشت وصله دار بود در این هنگام مستمندی به خانه آنان مراجعه کرد و لباس کهنه ای طلبید حضرت خواست پیراهن وصله دار را به فقیردهد اما بیاد آورد که خدا می‌فرماید: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ...» (سوره آل عمران، آیه ۹۲) نیکی نمی‌رسد تا آنگاه که از آنچه دوست دارید انفاق کنید به همین جهت پیراهن نو رابه فقیر داد. (ریاحین الشریعه، ج ۱، ص ۱۰۶)

۳) دسته سوم از عوامل افزایش رزق مربوط به رفتارهای شخص انسان است و از آن جمله است:

الف) سحر خیزی و وضوی دائم:

سحر خیزی و وضوی دائمی باعث شادابی روحیه ی فردی و سلامتی جسم او می‌گردد که همین دو عامل یعنی روحیه شاداب و جسم سالم و توانمند از مهمترین عوامل تلاش و کار و تولید بیشتر و در نتیجه کسب درآمد بیشتر می‌باشد.

اهل معرفت فرمودند تا می توانید ا طهارت باشید که این عمل موجب برکات و خیرات بسیاری است. زیرا علاوه براینکه باعث طول عمر می گردد، مرگ در حال طهارت مرگ شهادت دانسته شده است. (طاهری گرگانی، درس هایی از اخلاق اسلامی، ص ۱۷۰)

رسول اکرم (صلی الله و علیه و آله و سلم) می فرمایند: «با صدقه دادن روزی را فرود آورید، سحر خیزی برکت آور است و همه نعمت ها مخصوصاً روزی را فرود می آورد.» (موحدی، یک هزار حدیث، ص ۹۶)

ب) دوری از گناهان، ظلم و نافرمانی خدا :

امام باقر علیه السلام می فرماید: «گاه انسان گناهی می کند و روزی او قطع می شود.» هم چنان که پرهیز از گناه موجب افزایش روزی است گناه و بی مبالاتی در عمل به دستورات و احکام دین به خصوص در حوزه ی کسب درآمد باعث کاهش و قطع روزی می باشد. نگاه ظاهر بینانه به زندگی بعضاً بر زرق و برق افراد حرامخوار نباید جوانان را دچار اشتباه و سردرگمی نماید.

رزق و روزی واقعی آن چیزی است که خود انسان با گوارایی و خوش عاقبتی استفاده کند زیرا بنا به آیه قرآن که می فرماید: «إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا...» (سوره کهف، آیه ۷)؛ به درستی آنچه که ما بر روی زمین قرار دادیم و خلق نمودیم زینت برای خود زمین است.

آنچه که از خانه های مجلل و وسایل رنگارنگ زندگی فراهم می آید در واقع زینت برای زمین است و زینت خود انسان در کمالات و ارزشهای انسانی است که در خویش ایجاد می کند چه آن که قرآن در توصیف انسانهای رشد یافته، زینت ایمان در قلب های آن ها را به عنوان یکی از صفات آنان بیان می نماید. (سوره حجرات، آیه ۱۰)

گذشته از آن که با دقت در نحوه ی زندگی و عاقبت افراد حرام خوار متوجه می شویم که علی رغم وجود وسایل و امکانات زیاد دل خوش و احساس آرامش و امنیت و بهره مندی واقعی از زندگی را ندارند. زن و فرزند دارند ولی بیگانه و بی عاطفه نسبت به هم بلکه دشمن می شود. «مال و ثروت دارند ولی از سویی به دلیل حرص و طمع و رقابت های فرساینده استفاده ی

کامل نمی‌توانند از آن داشته باشند و از سوی دیگر همواره در ترس از دست دادن آن هستند، سخت‌تر و بدتر از همه عاقبت سوء دنیوی و عذاب الیم جهنم است که در انتظار این گونه افراد می‌باشد. «(حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۵۳)

نتیجه بحث

با توجه به اهمیت نقش زن در اقتصاد خانواده بر آن شدیم که تحقیقی پیرامون این موضوع تهیه کنیم.

فعالیت‌های زنان، حتی اگر به داخل خانه هم محدود گردد، می‌تواند از همان موضع با قناعت و صرفه‌جویی و یا اسراف و تبذیر، مشی خاصی را در فعالیت‌های اقتصادی خود پیماید. افزون بر این حضور که در کارگاه‌های اقتصادی نیروی کار یا نیروی متخصص سرمایه‌گذاری‌های مستقیم یا غیر مستقیم برخی بانوان در فعالیت‌های اقتصادی و این قبیل موارد را می‌توان به عنوان فعالیت‌های اقتصادی بانوان قلمداد کرد.

در خانواده‌های ایرانی «زن» نقش تعیین‌کننده و کنترل‌کننده ساختار و چارچوب خانواده را بر عهده دارد.

در این تحقیق همان‌طور که گذشت در مورد مباحثی چون تعریف علم اقتصاد و اقتصاد خانواده و مدیریت اقتصادی از منظر آیات و روایات، شیوه‌های مدیریت بر هزینه خانواده، نقش زن در سامان‌دهی اقتصاد و راه‌کارهایی برای این سامان‌دهی، نقش زن در تربیت اقتصادی فرزندان و سرمایه‌گذاری و در بخش آخر عوامل افزایش رزق و روزی بحث شده بود.

اکنون به جواب سؤال‌های مطرح شده در ابتدای تحقیق می‌پردازیم:

اقتصاد خانواده به معنای چگونگی سامان‌دهی و مدیریت منابع خانه است که این مدیریت بیشتر

به عهده زنان می باشد. اسلام و قرآن برنامه کامل زندگی برای انسانیان را بیان کرده اند ، خداوند در آن چه برای بشر خلق کرده و هر نعمتی که در اختیارمان نهاده ، حقی را مقرر فرموده و شیوه استفاده صحیح از آن را گوشزد کرده است.

زنان در انتقال فرهنگ اقتصادی به فرزندان نقش اساسی و مهمی دارند. فرزندان از اعمال و رفتار والدین تاثیر می پذیرند . زن در چهار مورد فرزندان و مالکیت ،فرزندان و خرید ،فرزندان و حفظ پول و فرزندان و حفظ اموال باید مراقب اعمال فرزندان خود باشند در صورتی که فرزندان در این چهار مورد ضعف نداشته باشند رفتار اقتصادی آن ها اصلاح خواهد شد .

زنان با اصلاح الگوی مصرف و توجه در خرید مواد غذایی و نحوه نگهداری خوراکی ها و همچنین توجه بیشتر در خرید کردن و خود داری از خرید های بی مورد که به آن ها احتیاجی نیست می توانند باعث سامان دهی اقتصاد خانواده خود شود. از یافته هایی که از این تحقیق حاصل شده این است که پایه و زیر بنای اقتصاد خانواده زن است و اگر زن رفتار اقتصادی خود را اصلاح کند اقتصاد خانواده و در نتیجه جامعه اصلاح می شود. طی تحقیق انجام شده به این نتیجه رسیدیم که نقش زن در تاثیر در اقتصاد اساسی تر از مرد است. چون زن در خانواده بیشتر حضور دارد و به خاطر عواطف و احساسات روی اعضای خانواده بیشتر تاثیر می گذارد.

منابع

*قرآن کریم

* نهج البلاغه، ۱۳۸۸، ترجمه: محمد دشتی، نشر قلم، چاپ هشتم .

۱- ابن شعبه حرانی، حسین بن علی، ۱۳۶۳، تحف العقول، مترجم: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.

۲- چپرا محمد، عمر، ۱۳۸۳، اسلام و توسعه اقتصادی؛ مترجم: محمد نقی نظرپور و سید اسحاق علوی، نشر مؤسسه انتشارات دانشگاه مفید.

۳- حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۹، تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث.

۴- حکیمی، محمدرضا، ۱۳۹۵، الحیة؛ مترجم: احمد آرام، قم، دلیل ما، چاپ دوازدهم.

۵- حویزی، عبد علی بن جمعه، ۱۳۸۳، نور الثقلین؛ مترجم: هاشم رسولی محلاتی، نشر دارالتفسیر.

۶- صفری، حلیمه، ۱۳۸۵، الگوهای رفتاری حضرت زهرا (سلام الله علیها)، قم، میراث ماندگار .

۷- طاهری گرگانی، حبیب الله، ۱۳۸۰، درسهائی از اخلاق اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.

۸- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۴، الامالی، قم، دارلثقافه.

۹- فرانکل، لوییس پی، ۱۳۸۶، دختران خوب ثروتمند می شوند اگر...؛ مترجم: حوریا موسایی، نشر همیشه.

۱۰- قرشی، انوراقبال، ۱۳۶۹، نظام اقتصادی و اجتماعی اسلام، تهران، دانشکده علوم بانکی.

۱۱- کشوادی، طاهره، ۱۳۸۷، اقتصاد در خانواده، تهران، نشر دانشگاه پیام نور.

۱۲- کلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب ابن اسحاق، ۱۳۷۵، اصول کافی، مترجم: جواد مصطفوی، تهران، ولی عصر.

۱۳- مطهری، مرتضی، ۱۳۶۸، وحی و نبوت، قم، صدرا.

۱۴- معاونت تربیتی و فرهنگی، ۱۳۸۴، معیشت و اقتصاد در خانواده، مرکز انتشارات.

۱۵- مجلسی، محمد باقر، بی تا، بحار الانوار؛ مترجم: محمد باقر کمره‌ای، تهران، اسلامیه.

۱۶- محلاتی، ذبیح‌الله، ۱۳۴۹، ریاحین الشریعه، تهران، دارالکتاب اسلامیه.

۱۷- ملکی، حسن، ۱۳۸۸، مدیریت و برنامه ریزی امور خانواده، نشر دانش.

۱۸- موحدی، هادی، ۱۳۸۳، یک هزار حدیث، قم، انتشارات آرام.

۱۹- موسویان، عباس، ۱۳۷۹، کلیات نظام اقتصادی اسلام، قم، دارالثقلین.

۲۰- نوری، حسین، ۱۳۶۶، اقتصاد اسلامی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۲۱- نوری ری شهری، محمد، بی تا، میزان الحکمه دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم.

